

Vyjmenovaná slova v češtině: podstata, kontext, vývoj

Keywords: writing system, orthography, listed words

Klíčová slova: psací soustava, pravopis, vyjmenovaná slova

Abstract

The paper defines the position of so-called listed words in Czech orthography and describes the historical process of the emergence of lists of these words in 19th century Czech grammars and writing guides. The topic is presented in a broader context of Czech orthographical theory, including distinguishing between the rules concerning domestic words/morphemes vs. loanwords.

Príspevek vymezuje místo tzv. vyjmenovaných slov v českém pravopise a popisuje historický proces ustavování seznamů vyjmenovaných slov v českých mluvnících a pravopisných příručkách v první polovině 19. století. Problematiku zasazuje do obecnějšího kontextu teorie českého pravopisu, včetně rozlišování pravidel pro zápis slov/morfémů domácích vs. přejatých.

1. Úvod

Tzv. vyjmenovaná slova tvoří specifickou oblast českého pravopisu, kterou si nelze osvojit pomocí analogického usuzování, nýbrž pouze pamětně. Školní výuka této pravopisné problematiky není zcela úspěšná, a proto se na ni v posledních letech zaměřuje pozornost didaktiků (např. Hájková 2019, Hradilová 2018). Považujeme v této souvislosti za užitečné popsat tuto problematiku z hlediska lingvistického – specifikovat její místo v teorii českého pravopisu – a rovněž poukázat na historický proces konstituování seznamů vyjmenovaných slov v odborné a jazykovědukační literatuře.

2. Psací soustava, pravopis

Přirozené jazyky, v nichž probíhá vedle komunikace zvukové (mluvení a poslouchání) i komunikace vizuální (psaní a čtení), mají pro tuto vizuální komunikaci vybudován systém pravidel pro užívání písemných značek: psací soustavu.

Psací soustava toho kterého jazyka se vyvinula primárně pro potřeby písemné komunikace veřejné, zejm. oficiální, je tedy „šita na míru“ kulturní varietě daného jazyka – v našem případě spisovné češtině. S rozšiřováním gramotnosti a dnes i s rozvojem komunikačních technologií však roste potřeba psát i komunikáty soukromé a neoficiální, psací soustava je tak stále častěji aplikována i na projevy v jiné než spisovné varietě a na projevy útvarově smíšené. Není však nic překvapivého, že kodifikovaný soubor pravidel zápisu není pro nespisovné variety ideální – že některé jevy běžně mluvených jazykových útvarů nelze uspokojivě zapsat v souladu s pravopisnými pravidly daného národního jazyka (příklady z obecné češtiny viz Starý 1992).

Podle toho, zda grafické znaky odpovídají jazykovým jednotkám nesoucím význam, nebo (i) jednotkám zvukové roviny, se rozlišují psací soustavy pleremické/logografické a cenemické/fonografické (Beneš 2013, s. 123). Česká psací soustava je z tohoto hlediska cenemická, neboť se její jednotky (grafémy) pravidelným způsobem vztahují k jednotkám zvukové stavby češtiny, a to k fonémům (Beneš 2013, s. 124).

Protože písemná komunikace (stejně jako komunikace zvuková) má svou stranu produkční a recepční, plní psací soustava jak funkci zaznamenávací (při kódování, tedy psaní), tak funkci vybavovací (při dekódování, tedy čtení). Jakkoli konečným cílem písemné komunikace je dorozumění mezi pisatelem a čtenářem, jsou potřeby pisatele a potřeby čtenáře, co se týče způsobu zápisu, v jistém ohledu protichůdné: Pro pisatele by bylo výhodné, kdyby byla pravopisná pravidla co možná nejjednodušší, tzn. kdyby byl vztah mezi písemnými a zvukovými jednotkami co nejpřímější a nejjednotnější – po osvojení ele-

mentárních pravidel by pak zaznamenávání jazyka mohlo probíhat automaticky (k požadavku automaticnosti zápisu srov. Sgall 1994, s. 271). Z hlediska čtenáře je však užitečné, pokud psací soustava pomáhá vybavování významu – např. tím, že jsou jednotlivé významy homonymních jazykových prostředků graficky rozlišeny. Psací soustavy jednotlivých jazyků představují specifické podoby kompromisu mezi potřebami pisatelů a čtenářů (k vývoji českého pravopisu z tohoto hlediska srov. Kučera 1996).

Pro národní jazyky kulturně vyspělých společností platí, že jejich psací soustava je výslednicí tradice. Není designována tak, aby dokonale vyhovovala současnému stavu daného (spisovného) jazyka, nýbrž zhusta v ní působením tradice setrvávají pravidla založená na dřívějších stavech jazyka. Pravopisní reformisté (zřetelně Sgall, Novák 1964, s. 130) to pojmají jako iracionální rys psací soustavy, hodný odstranění, avšak těžko nevidět, že kontinuita s minulostí pomáhá jazykovému společenství utvrzovat jeho identitu.

Vztah mezi pojmy psací soustava a pravopis pojmají různí autoři různě. Inspirativní je např. pojetí P. Eisenberga (1983, s. 50), podle něhož je pravopis teorií psací soustavy. Vzhledem k cíli a zaměření této studie však zde nepokládáme za nezbytné psací soustavu od pravopisu důsledně odlišovat.

Pravopis češtiny využívá latinského písma (s diakritickými znaménky), a jak bylo uvedeno výše, je na nejobecnější rovině založen na korespondenci mezi grafémy a fonémy, resp. v některých případech mezi skupinami grafémů a skupinami fonémů (např. *dě* – [d'e]). Tento tzv. fonologický princip však není jediným principem českého pravopisu.

Výrazně zastoupena jsou v českém pravopise pravidla založená na zřeteli k morfematické struktuře jazyka – Vachek (1933, s. 317) hodnotí český pravopis jako „zajímavou synthesu“ fonologického a morfematického principu, „jež spojuje výhody obou“. Morfematický princip může mít charakter a) rozlišování homofonních morfémů (např. kořenů ve slovech *vír* × *vír*), nebo b) zachovávání jednotné

grafické podoby morfému navzdory jeho alomorfii: *hrad-y* ~ *hrad-0* ~ *hrad-ě* × [hrad] – [hrat] – [hrad'] (srov. Sgall 1994, s. 273).

V některých případech nejsou odchylky českého pravopisu od základních korespondencí mezi grafémy a fonémy vysvětlitelné synchronní morfematickou strukturou – jejich psaní je dáno historicky, opírá se o dřívější stav jazyka. Vedle řady jednotlivin (např. zápisu hlásky [c] skupinou písmen *dc* ve slově *dcera*, srov. Sgall 1994, s. 277) je historický princip v českém pravopise zastoupen především souborem pravidel týkajících se psaní fonémů [i], [i:] v kořenech slov, jenž je hlavním tématem této studie.

Tři zmíněné základní principy českého pravopisu, projevující se na nejobecnější rovině označování fonémů grafémy, jsou v dílčích, speciálních oblastech pravopisu doplňovány dalšími. Tak např. pravidlo o psaní vlastních jmen s velkým počátečním písmenem je založeno na principu sémantickém. Vlastní jména se totiž od obecných jmen odlišují specifickým typem významu: k označovaným skutečnostem se vztahují jakožto k jednotlivinám, ne jako k třídám objektů sdílejících podstatné vlastnosti. Pragmatickým principem (konkrétně zdvořilostí) se řídí psaní velkých počátečních písmen v osobních a posesivních zájmenech 2. osoby v takových typech komunikátů, v nichž hraje zdvořilost důležitou roli. Na principech syntaktických (a syntakticko-sémantických) je pak založena specifická oblast pravopisu – interpunkce neboli kladení členicích znamének (Sedláček 1986); syntaktickou funkci má rovněž psaní velkého počátečního písmena na začátcích větných celků.

Vedle principů, na nichž jsou založena, lze konkrétní pravopisná pravidla třídit i podle toho, ve vztahu ke kterým rovinám jazykového systému se uplatňují (srov. termín *t y p y p r a v o p i s u* Brabcové a kol. 1990). Tak se rozlišuje pravopis lexikální, slovotvorný, morfologický a syntaktický. (Srov. též rozmístění a strukturaci pravopisných výkladů in Styblík a kol., 2004.) Jako syntaktický (někdy též morfosyntaktický, srov. Beneš, Smejkalová 2013, s. 183) pravopis se označuje soubor pravidel určujících psaní neslyšitelných jevů v kongruentních koncovkách (*bolesti ustaly* × *předsedové se setkali*). Ozna-

čení morfologický pravopis se týká psaní neslyšitelných jevů v koncovkách slov/tvarů podle jejich příslušnosti k deklinačnímu typu (*zdravý člověk ~ mladý člověk × zdraví lidé ~ mladí lidé; psi běží ~ páni běží × zahnal psy ~ zahnal pány*). Do oblasti slovotvorného pravopisu patří např. pravidla pro psaní hláskové skupiny [mňe] v příslovcích *soukromě × skromně* či v adjektivních komparativech *přímější × upřímnější*, pravidla pro psaní fonému [n] v adjektivech *kamenný × dřevěný*, pravidla pro psaní skupiny [bje] ve tvarech *oběti × objeti* aj. (Ve všech uvedených příkladech se z pravopisných principů uplatňoval princip morfemátický.) Lexikální pravopis se vztahuje ke slovní zásobě a projevuje se v kořenech slov.

Základní korespondence mezi grafémy a fonémy (popř. skupinami grafémů a skupinami fonémů) platí v českém pravopise systematicky pouze pro „slovní zásobu intelektuální původu domácího“ (Vachek 1933, s. 312), resp. pro takový inventář morfémů; česká psací soustava tedy není tvořena jediným systémem pravidel. Mnohá pravidla základní korespondence grafémů a fonémů se nevztahují nebo nemusejí vztahovat na rozmanité skupiny slov přejatých, na citoslovce a na vlastní jména (a na slova s těmito skupinami slov slovotvorně souvztažná): tyto oblasti slovní zásoby tvoří v jazyce parasytém se specifickými vlastnostmi např. fonologickými, z čehož plynou i jejich parasytémové vlastnosti pravopisné.

3. Psaní slov/morfémů přejatých

Ačkoli problematika vyjmenovaných slov tradičně spadá do oblasti označování fonémů grafémy v morfémech domácího původu, další výklad ukáže, že někdy bývá spojována i s oblastí zápisu morfémů původu cizího; proto následuje stručný výklad na toto téma. Teoretickými otázkami pravopisu přejatých slov se u nás v posledních desítkách zabývá Uličný (2006, 2013, 2017). Jeho klasifikace principů, jimiž se zápis slov cizího původu řídí, však vzbuzuje značné rozpaky, neboť zavádí termíny inherentně hodnotící, ba expresivní. Uličný (např. 2013, s. 121) proti sobě klade princip citační neboli xe-

nografický a anticitační neboli xenofobní. Zavádějící je už pojmová dvojice citační – anticitační, implicitně naznačující domnělou bezpříznakovost citačního pravopisu (tzn. zápisu odpovídajícího zápisu ve zdrojovém jazyce). Volbu hanlivého výrazu „xenofobní“ pro pojmenování pravopisného principu pak je třeba hodnotit jako nepřipustné podlehnutí subjektivnímu hodnocení, nejde-li přímo o pokus manipulovat adresátem: kdo by chtěl psát přejatá slova počestně, může být v intencích Uličného teorie ostrakizován jako xenofob. Dvojici citační × anticitační by pak logičtěji než Uličným nabízené xenofobní × xenografický odpovídala dvojice xenofobní × xenofilní, popř. xenofobní × oikofobní. Nevhodnost zavádění takových termínů do lingvistické teorie je myslím zjevná.

Skutečným antipodem citačního způsobu zápisu je zápis počestňující. Pro psaní přejatých slov totiž platí dvě základní možnosti (uvnitř jednoho slova se ovšem mohou kombinovat): buď držet se psaní ve zdrojovém jazyce, nebo přizpůsobit pravopis základním korespondencím mezi grafémy a fonémy platným pro zápis slov (morfémů) domácích. Spojení těchto možností s možnostmi adaptace výslovnosti přejatých slov výstižně popsali Daneš, Dokulil, Hausenblas, Váhala:

1) Zachovává se původní pravopis a vyžaduje se přitom i původní výslovnost [...]. Pro běžného uživatele je tento způsob ovšem velmi nevýhodný, neboť z podoby psané nepozná správnou výslovnost a naopak o výslovnost nemůže opřít pravopis [...]. Znamená to vlastně, že ve spisovném jazyce existuje zároveň několik pravopisných systémů. 2) Vycházíme z původní (přizpůsobené) výslovnosti cizího slova a zachycujeme ji v písmu tak, jak to odpovídá českým pravopisným zvyklostem [...]. Tento způsob je pro uživatele nejvýhodnější, odpovídá nejlépe českému pravopisnému systému a – což je velmi důležité – zaručuje jednotnou spisovnou výslovnost. [...] 3) Zachovává se původní pravopis, nedbá se však na původní výslovnost; vyslovuje se tak, jako by šlo o slovo domácí. (V češtině je tento způsob řídký [...].) (Daneš, Dokulil, Hausenblas, Váhala 1958, s. 35).

Pomineme-li faktory společenské, komplikací při výběru první možnosti je často nejasné určení zdrojového jazyka, neboť slova bývají přejímána prostřednictvím jednoho či více jazyků prostředkujících; nezřídka se navíc stává, že původní pravopis vede k rozšíření

chybné výslovnosti (srov. Sgall 1994, s. 280; v současné době jde např. o většinovou výslovnost [pojinta]). Při výběru druhé možnosti je třeba počítat s tím, že počešťující pravopis nebude vždy odpovídat fonologickému systému projevujícímu se v daném slově. Ke sjednocení pravidel zápisu přejatých a domácích slov (s výjimkou speciální odborné terminologie a ovšem vlastních jmen) se přikláběla teorie jazykové kultury Pražského lingvistického kroužku (srov. Havránek, Weingart 1932, s. 250).

Uličný, ač druhou možnost označuje jako princip anticitační, termín *počešťující* užívá, ale výhradně ve spojení *počešťující expresivně*, což je podle něho jiný, další princip (Uličný 2013, s. 121; 2017). Uvádí několik příkladů uplatnění tohoto principu (*byznys*, *bryskní*, *apetýt*), avšak vůbec se nesnaží vysvětlit, co ho vede k chápání těchto způsobů zápisu jako expresivních. Že jde o jeho subjektivní dojem, a nikoli o inherentní příznak daných pravopisných podob, je myslím nasnadě: těžko si představovat, že pisatelé volí tento, a ne jiný způsob zápisu daných slov právě tehdy, když (anebo právě proto, že) chtějí vyjádřit nějaký expresivní příznak (Jaký expresivní příznak ostatně nese adjektivum *bryskní*? Šlo by u podoby *byznys* o příznak pozitivní, negativní, nebo o kterýkoli z nich?), a už vůbec nelze počítat s motivací expresivitou u tvůrců pravopisné kodifikace. Ve slovech *bryskní* a *apetýt* a v druhé slabice slova *byznys* se píše ypsilon, a ne jota proto, že to odpovídá pravidlům pro zápis slov domácích; psaní písmena ypsilon v první slabice slova *byznys* je zřejmě ovlivněno (a psaní ypsilonu ve slově *bryskní* podporováno) skutečností, že ve zdrojovém jazyce se na daném místě píše *u*: motivace tu tedy není expresivní, nýbrž etymologická a vpsledku vlastně xenografická.

Při kodifikaci pravopisu přejatých slov je v oblasti zaznamenávání vokálů největším (přímo palčivým) problémem označování kvantity. V oblasti kvality se běžně mění vokalické digrafy (např. *ae > e*: *pedagogika*); pokud jde o písmena *i* a *y*, zpravidla se v přejatých slovech píše to z nich, které odpovídá původnímu pravopisu, jen v slovech zcela zdomácnělých může dojít k jejich výměně tak, aby to odpovídalo pravidlům pro zápis slov domácích, např. *tygr*, *rytíř* (Daneš, Doku-

lil, Hausenblas, Váhala 1958, s. 40–41). Při pravopisném počešťování se ovšem může stát, že podle české výslovnosti [i] nebo [i:] je třeba zvolit písmeno, jemuž v původním zápisu odpovídá jiný než i-ový grafém (např. *refuge > refýž*; *clearing > klíring*). Některým spojením grafémů, podle pravidel pro zápis domácích morfémů nemožným nebo s jinou funkcí, se vyhýbá i zápis přejatých slov, přesněji řečeno slov přejatých z evropských jazyků. Jde zejména o *d*, *t*, *n + í* s výslovností [di:], [ti:], [ni:] a o *hí*: tato spojení jsou prakticky omezena na slova orientálního původu (*díván*, *čapátí*, *čatní*) a na orientální propria (*Zahíruddín*), a stávají se tak jakýmsi signálem orientálního prostředí.

4. Vyjmenovaná slova a jejich místo v českém pravopise

Ve staré češtině, a to ještě v 2. polovině 14. století, kdy se čeština stala vyspělým literárním jazykem, existoval fonologický (slyšitelný) rozdíl mezi fonémy [y] a [i] a pochopitelně i mezi [y:] a [i:]. Pro zadní vokály [y] a [y:] se užívalo v písmu písmena *y*, pro přední vokály [i] a [i:] písmena *i* – platí to však jen pro některé rukopisy, v jiných byly všechny čtyři fonémy zapisovány stejně (Pleskalová, Kosek 2017a). Výslovnostní rozdíl mezi zadními a předními vysokými vokály během 15. století zanikl (dodnes je dochován jen ve slezských a severních východomoravských nářečích); svědectví o počátcích tohoto zániku nám podává Jan Hus, který požaduje rozlišování „dvojí[ho] *i* jak ve výslovnosti, tak v grafice“ (Šlosar, Večerka, Dvořák, Malčík 2009, s. 64). Relativně důsledná distribuce grafémů jota (*i*, *í*) a ypsilon (*y*, *ý*) se zásluhou Husova diakritického pravopisu prosadila paradoxně až v době, kdy přestávala odpovídat fonologickým poměrům češtiny.

Pro psaní *i*, *í* × *y*, *ý* v současném českém pravopise platí soustava pravidel, z nichž některá se opírají o morfemický princip a jiná jsou dána historicky. Základní pravidla spočívají v tom, že v nepropriálních morfémech domácího necitosloveného původu:

a) po písmenech *g*, *h*, *ch*, *k*, *r* (popř. *i* po *q*, *w*) se píše *y*, *ý* („ypsilón“);

- b) po písmenech *č, j, ř, š, ž* se píše *i, í* („jota“) – toto pravidlo mimochodem platí i v oblasti psaní morfémů přejatých do češtiny z cizích jazyků;
- c) po písmenech *d', ň, t'* se nepíše ani jota, ani ypsilon;
- d) po písmenech *d, n, t* se píše ypsilon tehdy, když tato písmena označují souhlásky [d], [n], [t], a jota tehdy, když označují souhlásky [d'], [ň], [t'].

Psaní *i, í* × *y, ý* po zbývajících písmenech (*b, c, f, l, m, p, s, v, x, z*) v koncovkách se řídí pravidly založenými na morfematickém principu. V domácích necitoslovečných morfémech kořenových se po písmenech *f, x* nepíše ani jota, ani ypsilon a po písmenu *c* se píše vždy jota. (Podrobný výklad viz Adam 2017.) Zbývají písmena *b, l, m, p, s, v, z*: po nich se v některých kořenech píše jota a v jiných ypsilon, a to na základě jejich etymologie, resp. fonologického stavu před zánikem výslovnostního rozdílu mezi předními a zadními vysokými vokály. Psaní joty, nebo ypsilonu tu nemá „synchronní funkční platnost“ (Sgall 1994, s. 276). A zde se právě ocitáme v oblasti historickým principem řízeného lexikálního pravopisu, jež je tradičně v pravopisných příručkách pokrývána seznamy tzv. vyjmenovaných slov.

Pro množiny slov tvořících parasystém (slova cizího původu, vlastní jména, citoslovce) a pro slova s nimi slovotvorně souvztažná tato pravidla neplatí, distribuce *i, í* × *y, ý* se u nich řídí pravidly specifickými, někdy jen implicitními. (Srov. např. zápis zvuku vydávaného žlunou zelenou a datlem černým in Hume 2004, s. 226 a 227: *kly kly kly kly* v případě datla, *kliklikliklikli* u žluny, což patrně odráží rozdíly ve výšce a/nebo barvě zvuku.)

Pro úplnost je třeba dodat, že vedle kořenových morfémů obsahuje seznam vyjmenovaných slov uvedený v *Pravidlech českého pravopisu* (Hlavsa a kol. 2005, Martincová a kol. 2004) jeden morfém prefixální (se dvěma alomorfy) *vy-/vý-*, a jak upozornila Anna Černá (in Pravdová, Svobodová (eds.) 2014, s. 41), také několik slov, v nichž foném [i] nebo [i:] stojí na počátku derivačního sufixu: *brzy, slepýš, kopyto*. (Vesměs jde o slova s ne každému zřetelně jasnou motivací, a tedy ani synchronní morfematickou strukturou.) Psaní fonémů [i],

[i:] na počátku derivačního sufixu nebývá v pravopisných příručkách ani v teoretických statích důsledně popsáno, ač je netriviální, srov. např. *slepýš* × *slepice*.

A. Černá (Pravdová, Svobodová (eds.) 2014, s. 41) dále upozorňuje, že v seznamu vyjmenovaných slov v *Pravidlech českého pravopisu* je uvedeno i slovo *lyže*, které není domácího původu. Z dalších oblastí parasystému jsou v seznamu zastoupena i některá propria, konkrétně jména měst (např. *Litomyšl*) a jména rodná (např. *Zbyněk*) – naopak příjmení zařadit nelze, neboť existují v různých podobách (např. *Syrůček* i *Sirůček*).

Seznam vyjmenovaných slov je tvořen zhruba stem slov (tedy stem domácích kořenových morfémů), v nichž se po písmenech *b, l, m, p, s, v, z* píše ypsilon. Vachek (1933, s. 317) uvádí, že tyto morfémy je třeba si osvojit „mechanickou pamětí“, tj. memorováním. Pro zvládnutí pravidel pro psaní joty a ypsilonu ve slovní zásobě domácího původu je ovšem mimoto nezbytné vyznat se v tom, která slova jsou se slovy vyjmenovanými příbuzná (seznam v *Pravidlech českého pravopisu* uvádí mnohá taková slova v závorkách vždy za příslušným slovem značkovým) a která ne. To mnohdy není vzhledem k sémantickým posunům a k oslabování významové souvislosti jednoduché – např. Starý (1992, s. 86) upozorňuje na slovo *myslivec*.

Potřeba osvojit si vyjmenovaná slova memorováním vedla zejména v 60. letech 20. století k návrhům na razantní zjednodušení této oblasti českého pravopisu. Lze říci, že zrušení vyjmenovaných slov, přesněji řečeno zavedení joty po *b, l, m, p, s, v, z* do všech domácích kořenů (snad s výjimkou homonym) se stalo minimálním požadavkem dobového pravopisného reformismu (např. Sgall, Novák 1964, s. 134).

Budeme-li z jazykovědného hlediska, bez didaktických a obecně sociolingvistických ohledů uvažovat nad tím, co by se teoreticky mohlo změnit v kodifikačních příručkách, pokud jde o vyjmenovaná slova, nabízí se několik možností. Tou první je právě zmíněná pravopisná reforma, tedy změna kodifikace spočívající v opuštění historického principu psaní domácích kořenových morfémů: seznam vyjme-

novaných slov by zanikl, neboť by nebylo co vyjmenovávat. Další teoretickou možností je ignorovat příbuznost slov, a tedy zahrnout do seznamu všechny lexémy domácího původu, v jejichž kořenech se po *b, l, m, p, s, v, z* píše ypsilon. Bylo by též možné zahrnout do seznamu i slova přejatá, jak to učinil Cvrček (2010, s. 321): v jeho seznamu je výběr slov založen na jejich frekvenci, nikoli původu, takže v něm lze vedle tradičních zástupců nalézt i výrazy jako *klystýr, myrta, mýtus, pyrė* nebo *azyl*. Důsledkem zrušení hranice mezi slovy domácími a přejatými je v Cvrčkově seznamu zavedení kategorie vyjmenovaných slov po písmenu *f* (*fyzika, hypofýza* aj.), avšak kupodivu nikoli po písmenu *c* (patřila by tam slova *cyklista, recyklace, cypřiš* aj.). Dalším logickým důsledkem zrušení této hranice by ovšem mělo být též vytvoření seznamu vyjmenovaných slov, v nichž se píše jota po ypsilonových (tzv. „tvrdých“) písmenech (jak bylo uvedeno výše, po jotových – „měkkých“ – písmenech se ypsilon v přejatých slovech nepíše nikdy): *historie, orchidej, kilometr, brífink* amnj.

5. Historický proces ustavování seznamů vyjmenovaných slov

Problematika psaní joty a ypsilonu v kořenech domácích slov nepatřila ve starších mluvnicích a pravopisných příručkách k jevům, které by byly v centru pozornosti. Gramatikové odkazovali na to, že se jednotlivé grafémy rozdílně vyslovují, tudíž nejspíš necítili potřebu formulovat pro jejich psaní podrobná pravidla. Např. Jan Blahoslav ve své gramatice z roku 1571 souhlasně cituje formulaci Beneše Optáta z tzv. náměšťské mluvnice: „*I* maličké vždy (v prostranném rtův otevření) tence a krátce zní [...]. / *IJ* pak to kdež jest dvojité, také vždy tence, ale dlouze vostře zní [...]. / *Y* veliké bez akcentu, vždy (v sevření rtův krom samého prostředku) hrubě a kratce zní [...]. / *Ý* veliké s akcentem, také vždy hrubě, ale k tomu dýle a zvučtější zní [...].“ (Čejka, Šlosar, Nechutová (eds.) 1991, s. 47) K ustavování seznamu vyjmenovaných slov tak došlo až v první polovině 19. století – a nebyl to proces přímočarý.

První polovina 19. století je současně i obdobím pravopisných reforem. Během dvacátých, třicátých a čtyřicátých let 19. století přecházela čeština z kurentu/švabachu na antikvu a spolu s tím se měnil i způsob zaznamenávání některých hlásek: tiskaři i pisatelé se postupně odkláněli od psaní spřežek pro [č], [š], [ž] a [ř] a opouštěli tzv. dlouhé *s* (j). Na návrh J. Dobrovského prosazoval zejména V. Hanka od roku 1817 tzv. analogickou opravu: zatímco dříve se po písmenech označujících hlásky [s], [z] a [c] psalo výhradně *y, ý*, nově se po nich mělo psaní hlásek [i], [í] řídit v kořenech slov etymologií a v koncovekách analogií. Na počátku 19. století se hláska [i] zapisovala písmenem *j*, hláska [j] písmenem *g*, popř. v některých případech, zejména ve spojení [ej], *y* (*ey*), a hláska [g] často písmenem *ğ*. Změnu na dnešní stav rovněž prosazoval mj. V. Hanka; označována byla jako oprava skladná a autoritativními orgány byla přijata v roce 1842. Návrhy nahradit v záznamu dvojhlásky [ou] spřežku *au* spřežkou *ou* a psát v místo dosavadního plošně užívaného *w* byly relevantními institucemi posvěceny až v letech 1849–1850, pravopisný úzus byl však v mezidobí v tištěné produkci i v rukopisech rozkolísaný. (Blíže k problematice viz Pleskalová, Kosek 2017b.) V následujícím výkladu budou dobovým způsobem psána pouze písmena označující i-ové vokály, ostatní pravopisné jevy budou upraveny na dnešní způsob psaní.

Pojetí problematiky na počátku 19. století lze dobře ilustrovat na příkladě *Pravidel české dobropisebnosti* od Aleše Pařízka (1812):

- a) Pohromadě se píše o psaní joty a ypsilonu po písmenech *b, l, m, p* a *v*, neboť se tehdy ještě neprosadila analogická oprava. A protože jde o období před opravou skladnou, užívá se písmen *i, j, y* a *ý*.
- b) Na počátku výkladu stojí tvrzení, že spojení *b, l, m, p* a *v* s jotou znějí jinak než s ypsilonem, rozdíl mezi nimi však není velký (jota se má psát, „když drobet liběji znějí“, s. 12), tudíž se nedá „tak snadno rozeznati“ (s. 13). Proto se dále formuluje řada konkrétních pravidel.
- c) Rozdíl mezi jotou a ypsilonem se pojednává společně s rozdílem v kvantitě. Nejde vlastně o to, kde se píše jota a kde ypsilon, nýbrž kde se píše *i*, kde *j*, kde *y* a kde *ý*.

- d) Neexistuje ještě žádný seznam slov: udávají se jen nečetné příklady, a to ve větách/souvětech, vytvářených tak, aby se v nich objevila podobně nebo stejně znějící slova, z nichž v každém se píše jiné písmeno: např. *Když šest hodin bilo, tak sněhu přibýlo, až bylo všecko bjlo* (s. 12–13).
- e) Pravidlo se klade i pro slova cizí: v nich se má psát vždy *i* nebo *j* (s. 15).
- f) Může-li být i-ová hláska nahrazena *ej* (dobově *ey*), má se zapisovat písmenem *y* (s. 13).
- g) Může-li být i-ová hláska nahrazena *é*, má se zapisovat písmenem *j* (s. 22).
- h) V předponě se po *w* píše vždy *y* (s. 14).

Všechny uvedené body se objevují ve více pramenech.

Tak i Jan Nejedlý, dlouholetý profesor českého jazyka na pražské univerzitě, se ještě ve čtvrtém vydání své mluvnice (Nejedlý 1830) drží tvrzení o odlišné výslovnosti a pomůcek s náhradou *ej* a *é* (možnost náhrady *é* však u něho vede k psaní *y*, např. *bubýnek*). Ve výkladu je přítomen seznam dvojic slov, u nichž jen psaní joty, nebo ypsilonu rozlišuje význam (*bidlo* × *bydlo*, *líška* × *lyska* atd.).

Z dřívějších vydání Nejedlého mluvnice vychází i *Gramatika česká* J. E. Šmitta (1816), určená pro školní potřeby. Problematika psaní joty a ypsilonu je v ní vytištěna ve dvou sloupcích: v levém se podávají zásady pro psaní ypsilonu, v pravém paralelně pro psaní joty. Zásady jsou formulovány v bodech: první operuje s libostí zvuku a proměnou v *ej*, druhá stanoví, že ypsilon se píše v předponě *vy-* a jota „ve všech slovcích s *vi-* (*vy-*) začínajících a s předsluvím *vy-* nesložených“ (Šmitt 1816, s. 163). Jako další bod následují seznamy vyjmenovaných slov: seznam pro ypsilon obsahuje pouhých devět náhodně řazených výrazů (např. *zvyk*, *obyčej*, *pelyněk*, *zpytuji*), seznam pro jotu výrazů osmnáct, z nichž mnohá jsou cizího původu a čtyři patří do čeledi slova *pila*. Posledním bodem (před výkladem o psaní joty a ypsilonu v koncovkách) je seznam vyjmenovaných slov po *l*, koncipovaný jako úplný a opatřený poznámkou, že se ypsilon píše i ve

slovech z těchto slov odvozených nebo složených; v paralelním joto-
vém sloupci mu odpovídá seznam slov s jotou po *l* na začátku.

Mezi příručky, které nereprodukuje tezi o libé a hrubé výslovnosti i-ových vokálů, patří např. *Pravidla dobropisemnosti české* (Filčík 1823), která zdůvodňuje psaní ypsilonu ve slovech, kde nelze vokál nahradit spojením *ej*, „zvykem spisovatelů“ (Filčík 1823, s. 69 a 112). Zásady psaní se zde stanovují separátně pro každou kombinaci liter, tzn. nejprve se uvádí, kde se píše *bi*, pak kde *bj*, následuje *by* a po něm *bý* (Filčík 1823, s. 68–70). Skupina písmen *b*, *l*, *m*, *p*, *v* není probírána pohromadě – po pravidle pro *bý* následuje pravidlo pro *cy*, *cý*.

Vlivný a opakovaně vydávaný spis Václava Hanky *Pravopis český* (např. ve vydání Hanka 1839) výklad problematiky nepředkládá. Obsahuje pouze seznam slov s ypsilonem po *b*, *l*, *m*, *p*, *s*, *v* (*s* se v něm objevuje proto, že Hanka byl propagátorem analogického pravopisu) na začátku a seznam slov s ypsilonem uprostřed. Do seznamů jsou zařazena i příbuzná slova, např. *syn*, *synáček*, *synek*, *synovec*. Posloupnost slov v seznamech je abecední, nejsou seřazena podle písmen, po nichž následuje ypsilon: v sousedství se tak vyskytují např. *obyvatel*, *odmykati*, *odvykati*.

Významným krokem k ustavení seznamu vyjmenovaných slov, tak jak ho známe ze současnosti, je spis *Böhmische Rechtschreibung* Aloise Vojtěcha Šembery (Šembera 1841), což je zároveň i první příručka s provedenou skladnou úpravou českého pravopisu (Koupil 2015, s. 106). Na s. 40 se uvádějí slova *brzy*, *jazyk* a *nazývati* jako výjimky z pravidla, že po *z* se v kořeni píše jota, a slova *syčeti*, *sýkora*, *syn*, *sypati*, *syrový*, *sýr*, *sysel*, *sytiti* a *osyka* jako výjimky z obdobného pravidla pro písmeno *s*. Na následující straně se opět jako výjimka z obecného pravidla předkládá seznam vyjmenovaných slov po *l* a i v něm jsou slova řazena abecedně. Oddělení jak *s*, *z*, tak i *l* od ostatních tzv. obojetných písmen je motivováno odlišným místem tvoření odpovídajících hlásek. Řazení vyjmenovaných slov po *v*, po *b* (mezi nimi je i místní jméno *Bydžov*, s. 42), po *p* a po *m* se řídí kombinací nedůsledného abecedního pořadí a pořadí slabiky ve slově; místy seznam obsahuje více slov s týmž kořenem.

Mnohem podrobnější a graficky přehlednější výklady obsahují příručky Františka Cyrila Kampelíka (1842, 1845), avšak koncepčně jsou poplatné starší tradici. Probírají odděleně jednotlivá samohlásková písmena (psaní *i* je tedy odděleno nejen od *y*, nýbrž i od *í*), opakují tezi o „temnějším“ výslovnosti ypsilonu (Kampelík 1845, s. 38), abecedně po písmenech uvádějí pouze vyjmenovaná slova, v nichž se ypsilon píše bezprostředně na začátku slova, a na závěr zařazují seznam slov s ypsilonem uprostřed, v němž po sobě následují např. *smyslénka*, *třpytiti*, *zbytečnost* (Kampelík 1845, s. 40).

Jakub Malý ve své *Krátké mluvnici české pro Čechy* (Malý 1845) začíná výkladem o psaní joty a ypsilonu kapitolu o pravopise, neboť tato problematika působí „největší obtíž“ (Malý 184, s. 84) a psaní v kořenech „jest pouhá věc paměti“ (Malý 1845, s. 85). Po nedlouhém seznamu vyjmenovaných slov (řazeném po jednotlivých písmenech *b*, *l*, *m*, *p*, *s*) a upozornění, že ypsilon se píše i ve slovech od nich odvozených, následuje poznámka, že „všude, kde v kořenu *u* neb *o* se nachází, tam v odvozených píše se *y*“, ilustrovaná mj. příklady *suchý* – *vysychati* a *plovu* – *splývati*.

Vývoj během první poloviny 19. století tedy můžeme shrnout jako klopýtavé směřování od tvrzení o odlišné výslovnosti přes pomůcky v podobě poukazování na alternaci s *ej* apod., přes separátní seznamy slov s *i*, *s j*, *s y* a *s ý*, přes seznamy slov s *y/ý* v první slabice a slov s *y/ý* v dalších slabikách až k abecedně řazeným seznamům slov s *y/ý* po jednotlivých písmenech, tak jak je to obvyklé v dnešních učebnicích a pravopisných příručkách. K vývoji v druhé polovině 19. století srov. Hradilová (2018, s. 134–135).

Prameny z modulu digitalizovaných mluvníc Vokabuláře webového

- Filčík J. N. J., 1823, *Pravidla dobropisemnosti české, kterážto sebral, v pořádek uvedl, mnohými příklady vysvětlil a v roku školním 1822 svým žákům přednesl Jan Nep. Jozef Filzig, učitel farní školy v Chrastí*. Hradec Králové. Vydání první.
- Hanka V., 1839, *Pravopis český*. Praha. Vydání páté.
- Kampelík F. C., 1842, *Čechoslovan čili Národní jazyk v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a Slovensku*. Praha. Vydání první.

- Kampelík F. C., 1845, *Pravopis československé řeči co příruční knížka se mnohými příklady pro učitele, pěstouny, rodiče ku prospěchu mládeže tak sestavený, aby se mu snadným způsobem důkladně naučiti mohla [...] dílek I*. Praha. Vydání první.
- Malý J., 1845, *Krátká mluvnice česká pro Čechy*. Praha. Vydání první.
- Nejedlý J., 1830, *Lehrbuch der böhmischen Sprache für Böhmen*. Praha. Vydání čtvrté, rozšířené.
- Pařízek A., 1812, *Pravidla české dobropisebnosti praktickými příklady vysvětlená, pro učitele českých škol, zvláště pak pro kandidáty ouřadu učitelského*. Praha. Vydání první.
- Šembera A. V., 1841, *Böhmische Rechtschreibung*. Olomouc. Vydání první.
- Šmitt J. E., 1816, *Gramatika česká nebo Učení, jak se česká slova uchylovati, spojovati a psáti mají, veskrz s vybranými příklady vysvětlené jako užitečná mateřiny vědomost i potřebná příprava české mládeže k naučení cizích řečí*. Praha. Vydání první.

Literatura

- Adam R., 2017, »Tácy« a »skici«: o tzv. měkkých a tvrdých souhláskách. In R. Adam a kol., *O jazyce bez hranic a další zajímavosti ze současného zkoumání češtiny* (39–43). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Beneš M., 2013, *Grafémika a česká grafická soustava*. In O. Uličný, M. Prošek (eds.), *Studie k moderní mluvnici češtiny 5. K české fonetice a pravopisu* (122–138). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Beneš M., Smejkalová K., 2013, *Úvahy nad současným českým pravopisem*. In O. Uličný, M. Prošek (eds.), *Studie k moderní mluvnici češtiny 5. K české fonetice a pravopisu* (169–187). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Brabcová R. a kol., 1990, *Didaktika českého jazyka*. Praha: SPN.
- Cvrček V., 2010, *Psací soustava*. In V. Cvrček a kol., *Mluvnice současné češtiny 1. Jak se píše a jak se mluví*. Praha: Karolinum, s. 317–336.
- Čejka M., Šlosar D., Nechutová J. (eds.), 1991, *Gramatika česká Jana Blahoslava*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- Daneš F., Dokulil M., Hausenblas K., Váhalá F., 1958, *Píšeme podle nových Pravidel*. Praha: Orbis.
- Eisenberg P., 1983, *Orthographie und Schriftsystem*. In K. B. Günther, H. Günther (eds.), *Schrift, Schreiben, Schriftlichkeit*. Tübingen: Niemeyer, s. 41–68.
- Hájková E., 2019, *Vyjmenovaná slova*. „Didaktické studie“ 11, s. 81–91.
- Havránek B., Weingart M., 1932, *Obecné zásady pro kulturu jazyka*. In *Spišská čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, s. 245–258.
- Hlavsa Z. a kol., 2005, *Pravidla českého pravopisu*. Praha: Academia.
- Hradilová D., 2018, *K prezentaci vyjmenovaných slov v některých učebnicích českého jazyka*. „Didaktické studie“ 10, s. 132–144.
- Hume R., 2004, *Ptáci Evropy*. Praha: Knižní klub.

- Koupil O., 2015, *Grammatyka Česka: mluvnice češtiny v 16. až 19. století*. Praha: Akropolis.
- Kučera K., 1998, *Vývoj účinnosti a složitosti českého pravopisu od konce 13. do konce 20. století*. „Slovo a slovesnost“ 59, s. 178–199.
- Martincová O. a kol., 2004, *Pravidla českého pravopisu. Školní vydání včetně Dodatku*. Praha: Fortuna.
- Pleskalová J., Kosek P., 2017a, *Spřežkový pravopis*. In P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: https://www.czechency.org/slovník/SPŘEŽKOVÝ_PRAVOPIS.
- Pleskalová J., Kosek P., 2017b, *Obrozenský pravopis*. In P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: https://www.czechency.org/slovník/OBROZENSKÝ_PRAVOPIS.
- Pravdová M., Svobodová I. (eds.), 2014, *Akademická příručka českého jazyka*. Praha: Academia.
- Sedláček M., 1986, *K základním otázkám interpunkce v češtině*. „Naše řeč“ 69, s. 121–132.
- Sgall P., 1994, *Lingvistický pohled na český pravopis*. „Slovo a slovesnost“ 55, s. 168–177, 270–286.
- Sgall P., Novák P., 1964, *K racionalizaci českého pravopisu*. „Slovo a slovesnost“ 25, s. 126–135.
- Starý Z., 1992, *Psací soustavy a česká jota s ypsilonem*. In *Přednášky z XXXII. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha: FF UK, s. 81–100.
- Styblík V., Čechová M., Hauser P., Hošnová E., 2004, *Základní mluvnice českého jazyka*. Praha: SPN.
- Šlosar D., Večerka R., Dvořák J., Malčík P., 2009, *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Brno: Host.
- Uličný O., 2006, *K teoretickým otázkám grafické adaptace přejatých slov v češtině*. In *Jazyk – jazykověda – komunikace. Slavica Pragensia XXXVIII*. Praha: Karolinum, s. 292–295.
- Uličný O., 2013, *K teorii českého pravopisu*. In O. Uličný, M. Prošek (eds.), *Studie k moderní mluvnici češtiny 5. K české fonetice a pravopisu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. 119–121.
- Uličný O., 2017, *Český pravopis*. In P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: https://www.czechency.org/slovník/ČESKÝ_PRAVOPIS.
- Vachek J., 1933, *Český pravopis a struktura češtiny*. „Listy filologické“ 60, s. 288–319.
- Vokabulář webový. Webové hnízdo pramenů k poznání staré češtiny*. 2006–2016. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Online: <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>.